

ՄԵՐ ՄԻՋՆԵՐԱՐՅԱՆ ԳՐԻՉՆԵՐԸ

Հնում «գրիչ» ասելով հասկանում էին ո՛չ թէ գրելու անշունչ գործիքը, այլ այն անձնավորությունը, որը գրում կամ ընդօրինակում էր ձեռագիրը:

Անցյալում, սպազբուլթյան բացակայության պայմաններում, գրիչները շնորհակալ գործ են կատարել ինչպես անցյալի մատենագրությունն, արտագրելու, այնպես և եղած ստեղծագործական նոր արժեքներով լրացնելու և հարստացնելու ուղղությամբ: Համարձակ կարելի է ասել, որ եթե մենք չունենայինք Գրիչկյան գրչության դպրոցները 12—13 դարերում, Սյունյաց գրչության դպրոցները 14—15 դարերում և միջնադարյան մեր մյուս գրչության դպրոցները, ապա մեր հին մատենագրությունը կորած կլիներ այնպես, ինչպես անհետ կորել է մեր հարևան աղվանական ժողովրդի ողջ գրականությունը: Մեր հին հայ հեղինակների ոչ մեկի ինքնագիրը (աժտագրաՓը), ինչպես հայտնի է, մեզ չի հասել: Մենք չունենք, օրինակ, ո՛չ Սորենացու, ո՛չ Եղիշի, ո՛չ Ղևոնդ երեցի, և ո՛չ էլ մյուս որևէ հին հեղինակի ինքնագրերը: Նրանց աշխատությունները մեզ հասել են ուշ շրջանի գրիչների ընդօրինակություններով և եթե չլինեին մեր գրիչները, բնական է, չէր հասնի և մեզ մեր հին մատենագրությունը: Մյուս կողմից, եթե գրիչները մեր հին գրականությունը չհարստացնեին ստեղծագործական նոր արժեքներով, ապա մեր միջնադարյան գրականությունը չէր

ունենա այն փայլը, ինչպիսին ունի և կրկում է մեզ այժմ:

Հայ մատենագրության ասպարեզում գրիչները, սակայն, կատարել են արժեքավոր մի ալլ գործ, նրանք իրենց ընդօրինակած ձեռագրերում գրել և թողել են իրենց հիշատակարաններում և հիշատակագրությունները, որոնք մեծ արժեք են ներկայացնում գիտության համար: Գրիչները իրենց հիշատակարաններում ու հիշատակագրություններում, սովորաբար, հաղորդում են հետաքրքրական տեղեկություններ արտագրության հանգամանքների, ժամանակի, գրչության վայրի, պատվիրատուի, ժամանակակից քաղաքական դեպքերի և բազմաթիվ ալլ խնդիրների մասին, որոնք անգնահատելի նյութ են մեր պատմության և գրականության համար: Հաճախ հիշատակարաններում եղած պատմական տեղեկություններն ավելի վստահելի են, բազմակողմանի լուսարանված և ճշմարտացի, քան տվյալ պատմական իրադարձությունը նկարագրող մեզ հայտնի այս կամ այն պատմագրի տեղեկությունները: Հիշատակարաններն իրենց ժամանակաշրջանը ճիշտ արտացոլող հայելիներն են: Ուզո՞ւմ ես մոտից ուսումնասիրել գրչի ապրած էպոխան—թերթի՞ր ձեռագրերի հիշատակարանները:

Ցավալի է ասել, որ հիշատակարանների և հիշատակագրությունների՝ պատմական այս կարևոր սկզբնաղբյուրների վրա հայագիտության մեջ հարկ եղած ու-

չադրությունը չի դարձվել: Նրանցից զբնական հրատարակված, և հրատարակվածները պահանջվող չափով դեռ չեն օգտագործվում պատմական և բանասիրական ուսումնասիրությունների մեջ: Հիշատակարանների փոքրիկ ժողովածու հրատարակել է միայն Փիղղալեմյանը իր «Նոտարը Հայոց»-ում: Մյուս հրատարակված հիշատակարանները տեղափոխված են գրականություն պես ձևազբաց ցուցակներում (Հ. Տաշյանի, Բ. Մարգարյանի, Ն. Մառի, Ե. Լալայանի, Թովմյանի, Ֆոմինների) և համեմատական տեքստերի առաջարկներում: Տասնյակ հազարավոր հիշատակարաններ, հատկապես մեր և Երուսաղեմի մատենադարանների ձեռագրերի հիշատակարանները, դեռ սպասում են հրատարակության:

Հիշատակարաններն ուսումնասիրության նյութ են հանդիսանում բազմաթիվ թեմաների համար: Այդ բոլորով մենք այժմ նպատակ չունենք զբաղվել: Մեզ հետաքրքրում է միայն մի խնդր՝ ի՞նչ պայմաններում են գրել և ընդօրինակել մեր գրիչներն իրենց ձեռագրերը:

Հիշատակարանների ուսումնասիրության մեկից առաջ պարզվում է, որ գրիչների մեծ մասը հասարակ, պրոֆեսիոնալ գրչությամբ զբաղվող մարդիկ են հանդիսացել: Գրչությունը նրանց մասնագիտությունը, նրանց պրոֆեսիան է հանդիսացել: Այդ պրոֆեսիայով նրանք հաճախ աշխատել են իրենց ողջ կյանքի ընթացքում: Մեր մատենադարանում կան բազմաթիվ ձեռագրեր, որոնց գրիչները գրչության արվեստի մեջ զառամած ծերունիներ են:

ՀՍՍՌ Մատենադարանի № 4107 ձեռագրի հիշատակարանից երևում է, որ ձեռագրի գրիչը քառասուն և երկու տարի անընդհատ գրչությամբ է զբաղվել, գրելու մատը չորացած է եղել, աչքի լույսը պակասած է, բայց գրիչը համառությամբ շարունակել է իր գրչության արվեստը. «բայց գիտեմք, —ասում է գրի-

չըն իր հիշատակարանում, — որ գիրդ բազում պակասութիւն կա և անթիւ թէպէտ որ շատ կայ, մեր կարն այդչափ էր, ձեռք կու գողայր և աչքս բնաւ չէր տեսնուլ, գրչի մատն չորացած էր, միջի մատամբո գրեցաք... ո՛հ դարդ իմ, հիմայ քառասուն եւ երկու տարի է, որ մեր բանս այս էր, ապա այսօր նման անդէպ չէր կղեւլ, խիստ կու ամաչեմ ի ձեզնէ, թողութիւն արարէք, (թերթ 503):

Քսան և երկուերորդ տետրակից հետո գրիչը դնում է իր 42 տարեկան աշխատանքի վերջակետը. նա մահանում է, և նրա աշխատանքը շարունակում է իր աշակերտը: Հոմար գրիչը, որը և թողել է իր փոքրիկ հիշատակարանը՝ իր ուսուցչի թողած վաստակների և նրա մահվան մասին:

Հովհաննես գրիչն իր 1458 թվին գրած հիշատակարանում հայտնում է, որ ինքը ծերացել է, հիվանդ է, աչքերը վատ են տեսնում և գրեց դառն սրտով և հեծեծանքով. «աչքս ի լուսոյ էր պակասեալ եւ կարողութիւնս <ի գօրութենէ> խափանեալ...»: Հիշատակարանի վերջում նա խնդրում է չմեղադրել իրեն տառերի խոշորության և սխալների համար, որովհետև իր կարողությունն այդչափ էր, «անմեղա դիր լերուք խոշորութեան եւ սխալանաց գրես, դի կարն մեր այս էր»: (ՀՍՍՌ Մատենադարան, № 5331):

Մխիթար Անեցու 1338 թվին գրած չափածո մի գեղեցիկ հիշատակարանից երևում է, որ նա ձեռագրերը գրել է ծեր հասակում, դողացող ձեռքով: Եվ նրան, որպես ծերունի մարդու, ջլախնացրել է ամեն ինչ՝ հիվանդությունը, թանաքի թանձրանալը, ճանճերի՝ գրչի վրա նստելը և այլն:

Հիշատակարանում նա գրում է.

«Մեծ վտանգի կալ յայս մեղուս,
Զի խիստ յաղթեց ցամ մարմնոյս,
Եւ ի ձեռացս զաղալուս
Այլ չեմ կարիլ տալ շար գրոյս:
Եւս առաւիլ ի յայս շաղուս,
Ու քանաքիս քանճրանալուս.

Եւ մամուռանք ի յայս փնտս,
Զօր հասարակ մրտախելուս:
Եւ յամիծեալ այս փանքերուս,
Ի սնալաստկան կեանքանուս,
Որ միշտ մտնիմ ի վերայ գրչուս,
Ծըծեն գրանաքն գրերուս:
Կնկնէ իմ սրտիս այս ոչնչուս,
Զգիտեմ՝ թէ ի՞նչ անեմ ճգնվծնուս:

Հիշատակարանի վերջում Անեցին դեմոս է իր աչքերին, նրանցից լույս է խնդրում, որպեսզի կարողանա գրերին շար տալ և գրչության նաւը-ը ծովափ հասցնի ավարտի ձեռագրի ընդօրինակութիւնը:

«Այլ երբ կու տաս իմ աչքս լուս,
Որ ես ալ շար տամ գրերուս:
Եղբայր, մեղ մի՛ դիւժ գերուս,
Այս տառապեալ ողորմելուս,
Ինչ հնացաւ տարիք մարմնուս,
Պէտքէս ցաւեր յայտնի ծերուս:
Օ՛ր, թէ լինէր փար այս մաւուս,
Որ հանաճէր յեզր ի ծովուս,
Որ տեսանեմ զվերջ գրուս...»
(ՀՄՍՌ Մատեն. № 4429):

Պրոֆեսիոնալ գրիչները հաճախ ընդօրինակել են ձեռագրերին առանց նախօրոք իմանալու, թե ո՞վ է հանդիսանալու գրվող ձեռագրի պատվիրատուն, գնողը: Այդպիսի դեպքում նրանք վերջին հիշատակարանում պատվիրատուի անվան տեղը բաց են թողնում, որպեսզի ձեռագիր գրչուղի անունը հետագայում գրեն աֆստեղ: Մենք մեր Մատենադարանում մի շարք ձեռագրեր ունենք պատվիրատուի անունը բաց թողած հիշատակարաններով:

Գրիչների մեծ մասը հասակավոր, տարիքն առած մարդիկ են եղել, բայց մեկ մեկ պատահում են և երիտասարդ, պատանի գրիչներ: Այսպես օրինակ, Թոխաթում գրված գեղեցիկ գրչութիւն ունեցող մի ձեռագրի գրիչը—12 տարեկան պատանի է. «...դեռ եւ ժի (12) ամաց գրլով... գրեալ եղեւ սա Դ քաղաքն Թոխաթ»,—գրում է իր հիշատակարանում պատանի գրիչը, (ՀՄՍՌ Մատ. № 843):

Պատահում են քիչ թվով նաև կին գրիչներ՝ գրչուհիներ: Մեր Մատենադարանի ձեռագրերից մեզ հայտնի են մի քանի գրչուհիների անուններ՝ Հեղինե, Մարգարիտ, Նդիսաբեթ, Բրաբիտն, Մարիամ և ուրիշները:

Գրիչների մեծ մասը, հատկապես նրանք, ովքեր գրական «սե աշխատանք» կատարող պրոֆեսիոնալ գրիչներ են, աշխատել են նյութական սուղ պայմաններում:

1303 թվին գրած մի ձեռագրի գրիչ հայտնում է, որ նա ձեռագիրը գրել է աղքատ ու չբավոր սեղանով. «Գրեցի զսա աղքատ եւ չբավոր սեղանով» (ՀՄՍՌ Մատ. № 5566, Թերթ 354 բ):

Գրիչներն իրենց հիշատակարաններում շատ են գանգատվում հատկապես բնականաբանային վատ: պայմանների: Ճրագ-լույսի պակասության, ձմեռը վառելափայտ չունենալու և այլ դժվարութիւնների համար:

Թորոս գրիչն իր պատվիրատուին՝ Թադավորին ուղղած հիշատակարանում գրում է. «Եւ ես գիտեմ, այս չէ Թադավորական իրք, այլ ոսկեգիր պիտէր եւ ճարտար գրչի եւ ես շատ պատճառ ունէի, որ խափանէր զիս յայս ձեռնարկութիւնս տկարութիւն եւ մութն խրճիթիս, եւ հոգմ պախարու փոշեխտն փշելով ընդ պատուհանս. եւ պաղն օդոյս...» (ՀՄՍՌ Մատեն. № 2544):

Սեֆիլ Օհանը 1663 թ. գրած իր մի ոտանավոր հիշատակարանում գանգատվում է մթության և թղթի վատորակութեան համար:—

«Հազար հարիւր երկու թուիմ,
Դամցատ ունեմ քրագի մթիմ,
Այլ եւ յետոյ այս խամ ք-գիմ,
Որ չի երթար հետ իմ սրտիմ...
Աչուիրս է բաց, լուսոյ պակաս,
Դրիչը չերթար հետ շար տաղիմ,
Որն է կաղ եւ ոքն է կոք,
Թամաք տղի ի մէջ ք-գիմ:

(ՀՄՍՌ Մատեն. № 5623 թ. 224 բ):

Ծերունի մի այլ գրիչ դանդաղում է, որ իր աչքերը վատ են տեսնում, նեղվում է ծխից, բեղի և «կաթիլքից», ստիպված է ինքը վառել թոնիքը և այդ պայմաններում գրել ձեռագիրը: Նա գրում է:

«Գրեալ եղև վերացեալ մարմնով, կուրացեալ աչքով՝ ի ծխէմ, ի բէմ, ի կաթիլէմ, ջոջ մարք եմ, գրումիքմ եմ վառեր, երեք շառու գիայտմ գմերկարս մեր այս էր»:

(Լալայանի ցուցակ, էջ 748):

Մխիթար գրիչը դանդաղում է, որ գրելու թուղթը կոկ է, պարզիկ օրեր են, չարդախը բարձր է և կրակ չունի:

«Տե՛ս քե՛ քանի աշխատեցայ, ես Մխիթար գրիչ սարա, թուղթս անկոկ ու գրիչ չկայ, Աւարքս ցուրտ ու պարզիկայ, Չարդայս բարձր ու կրակ չկայ:

(Ալիշան, Հայագատում, էջ 520):

Հիշատակարաններում մեծ տեղ է տրված ժամանակակից քաղաքական անց ու դարձերին: Շատ գրիչներ իրենց ձեռագիրը գրել են փախուստի, գողթականության ժամանակ: Ձեռնարկում է գրիչը ձեռագրի գրելը, բայց հանկարծ հարձակվում է թշնամին և նա ստիպված է լինում մայր ձեռագիրը և նրանից արտագրվող նոր ձեռագրի մագաղաթը չալակած, թանաքամանը իր դոտուն կապած, տեղից տեղ փախչել և փախստականության պայմաններում ավարտել ձեռագիրը: ՀՍՍՌ Մատենադարանի № 5707 ձեռագրի գրիչը պատմում է, որ թշնամին հարձակվել է Տաթևի վանքի վրա, իրենք փախել են, ձեռագիրը գրել է փախստի ժամանակ: «Եւ ես ծանրաբեռն մարմնով զթուղթ և զօրինակ, գրիչ և զթանաք է յուս իմ բարձեալ ի հետ գնայի, կարգայի. եւ որչափ ժամանէի... մատենս գրէի բազում չարչարանօք... զի ուր սկսաւ, անդ ոչ էառ զկատարումն» (թ. 415 բ):

1428 թվին ընդօրինակված մի ձեռագրի գրիչ պատմում է, որ ձեռագիրը գրել է փախստական վիճակում, դռն դուռ ընկած ժամանակ: «Այս երեք ամ է», գրում է գրիչը, «որ (Սքանդարը) յամէն տարի դայ. եւ աւար եւ գերի արար դաշխարհ մեր զվան եւ զմասան. եւ ապա առեալ դամուրն՝ վան. եւ մեք փախստական եղաք ամենեքեան սոհստարակ... ի օտար աշխարհ շրջեցաք ի դռնէ դուռ...» (ՀՍՍՌ Մատեն. № 5568):

Հովհաննես Երզնկացին իր 1313 թ. գրած մի հիշատակարանում հայտնում է, որ քաղաքական անբարենպաստ պայմաններ չառճառով իր ձեռագիրը ստիպված է եղել գրել երեք տարբեր տեղերում «Մասն ինչ ի վնաս Տաթէի, ... մասն ինչ ի վան Հերմոնի եւ մասն ինչ ի վան Եղուարդու» (ՀՍՍՌ Մատ. № 1198):

1369 թ. գրած մի ձեռագրի հիշատակարանում կարդում ենք... «Ձունէաք խաղաղութիւն. կէս մի յայս քաղաքս գրելով, եւ կէս մի յայլ քաղաքս գրելով եւ այսպէս շրջագայելով աւարտեցաք» (Հ. Տալանի ցուցակ, էջ 718):

Գրիչները վրդովմունքով են խոսում իրենց ժամանակի ծանր հարկապահանջության մասին, որի ընթացքում տեղացիները հաճախ հարկադրված են լինում վաճառքի հանել իրենց երկխաներին: Այսպես, օրինակ, 1301 թ. գրած մի «հիշատակագիր» պատմում է, որ ծանր հարկերի պատճառով տեղացի հայերը ստիպված են եղել վաճառքի հանել իրենց տղաներին ու աղջիկներին: «...դաղէտ եւ զողք տարակուսանց ո՛ր պատմեցէ, զի խիստ եւ յանհաւրին հարկապահանջութենէ ծախեալ լինին ուստերք եւ դստերք աշխարհիս մեր. եւ բողովմ գեղք աւեր եւ անհանգիստ» (ՀՍՍՌ Մատեն. № 380, թ. 311 բ):

1775 թ. ընդօրինակված մի ձեռագրի հիշատակարանից իմանում ենք, որ ձեռագրի տեղը հարկադրված է եղել վաճառել ձեռագիրը և այդ դրամով ազատել գերու-

թյունից եղորը, աղջկան և հարսին. (տե՛ս ՀՍՍՌ Մատեն. № 1881):

Վարդան գրիչն իր 1583 թ. գրած հիշատակարանում հարկապահանջության ծանրանալու մասին հետևյալն է գրում. «Եւ արդ գրեցաւ սուրբ Աւետարանս ձեռամբ անխմստ գրչի մեղաւոր Վարդանի ի դառն եւ ի նեղ ժամանակիս, յորում նեղիմք ի հարկապահանջութենէ յանօրինաց, զի եւս քան զեւս սաստկացաւ բռնութիւն եւ նեղութիւն ի վերայ աղբիս Հայոց վասն ծովացեալ մեղաց մերոց» (ՀՍՍՌ Մատեն. № 6003, թ. 226 ա):

1464 թվին գրված մի հիշատակարանի գրիչ գանդատվում է, որ յոթը տարի է ինչ ժողովուրդը տառապում է ծանր հարկապահանջությունից: Նա գրում է. «Իստնն է (7) տարի զաշխարհս սահուն եւ երերուն պահեաց ի հարկապահանջութեան, ի տառապանս եւ ի չարչարանս... Հայրք զորդիս ուրանային...» (ՀՍՍՌ Մատեն. № 3759):

Գրիչների վրա ծանր տապալորություն է թողել ժամանակի հարստահարությունը և ալան թալանը: Նրանք իրենց հիշատակարաններում նման փաստերը զայրույթով են արձանագրում:

1589 թ. գրած մի ձեռագրի հիշատակարանում կարդում ենք. «...ի մեջ դառ-

նութեան գրեցի զսա դառն եւ դժուար տանջանք... բազում վշտօք հասայ ի վերջ գրիս» (ՀՍՍՌ Մատեն. № 1869):

1498 թ. գրված մի ձեռագրի հիշատակագիր հայտնում է, որ սուլթանն ավերածություն է կատարել իրենց շրջանում և երեք տարվա հարկը մի տարում վերցրել. «Սուլթանն», գրում էր գրիչը, «էսած աւեր աշխարհիս. զերեք տարուն մայն երեք ամսումն էառ»: Վերջում գրիչն անիծում է սուլթանին. «Աստուած զիւր ումրն կարճ անե» (ՀՍՍՌ Մատեն. № 3599):

Մուրադ գրիչն իր 1684 թ. գրած հիշատակարանում խնդրում է անմեղադիր լինել գրչության վատության համար, որովհետև՝

«Հեծելաշարք եղև մեր աշխարհիս, Սիրտս պաղ էր հետ սուլմարիս» (ՀՍՍՌ Մատեն. № 146):

Իսրայել գրիչն իր հիշատակարանում պատմում է թշնամու բռնությունները տեղացիների նկատմամբ և վրայում. «...Գերեցին, թալանեցին... Հայր զորդի կանչէր, իսկ մայր՝ ցղուտարն: Վա՛յ եւ եղո՛ւկ ազգիս Հայոց: Ի թիւս Հայոց ՌԻԹ (1580). երանի մեռելին, վա՛յ կենդանոյն» (ՀՍՍՌ Մատեն. 4173, թերթ 95 ա):

(Շաքուհալիի)

Պրոֆ. Գոկո, Ա.Շ. Ս.ՐԱՀԱՄԵԱՆ

(Ս. Էջմիածնի Գեորգույն հոգևոր
հորհրդի գիտ. ֆաբուլա)